

*«А чому ти молишся, Мойсею?» – запитав я його.
«Я молюся Богові – тому, що в мені – аби Він навчив
мене, як звертатися до нього
з правильними запитаннями».*

Така точилася між нами розмова вважай щовечора.
Елі Візель, «Ніч»

Пролог

Хто, що, де, коли, як?

— Хто ти?

— *Номер.*

— Твоє ім'я?

— *Страчений. Віднесений вітром. До неба. Поглянь ген угору. Небо геть чорне,
чорнісіньке від імен.*

Елі Візель, «Діалоги I». *Одне покоління по тому*

Релігійні й філософські висновки Голокосту, замір нацистів винищити євреїв Європи, а також підкорити й знищити мільйони інших людей, набувають форми запитання. Ці запитання вмуrowані в історію, але жодний людський розум, жодна книга, – можливо, навіть Божа – не здатні достеменно витлумачити, яким чином (полишімо осторонь питання «чому?») Голокост обпалив землю. Це твердження зумовлене аж ніяк не браком інформації. Навпаки, історія Голокосту натеper добре документована. Як сказано в діалозі Елі Візеля, зібрані дані свідчать, що «небо геть чорне, чорнісіньке від імен». Такий наслідок – зайве нагадування про те, як важливо ставити правильні запитання. І, крім того, він наводить на думку, що більшість деталей ще чекають свого розкриття і що історія Голокосту, можливо, не матиме кінця.

Прологів до Голокосту не бракує. Чимало їх знає, приміром, кількасотрічне релігійне суперництво християн і євреїв, рясніють ними й хитросплетіння суспільноeкономічної історії,

якою керувалася європейська політика напередодні стрімкого сходження Адольфа Гітлера в січні 1933. Отже, жоден пролог не може належним чином позначити історію Голокосту. І все ж таки, якщо справді дотримуватися задуму цієї книжки, що впливає з покладеної в її основу історії, починати треба з роздумів над історичними запитаннями – хто, що, де, коли, як? – котрі визначають усі інші.

Події самі по собі не можуть бути переінакшені. Вони залишаються такими, як є. Не така справа з їхнім витлумаченням. Хоч би на яку безсторонність і неупередженість претендували дослідники історії, залишається вир суперечностей, у якому перемагають бажання те або те захистити чи спростувати, виходячи з життєвих інтересів. Ніде ця закономірність не проявляється з такою очевидністю, як у дослідженнях Голокосту; хоч би яке питання порушувалося, починаються заяви про співучасть та опір, провину та невинність, оману та прозріння; зіткнення не без емоційного забарвлення. У цьому немає нічого дивного, оскільки нерідко на карту поставлено питання життя і смерті – це стосується також сьогоднішнього розуміння своєї належності, яке залежить від історичних поглядів значно більшою мірою, ніж це іноді усвідомлюють. Справді, такого наслідку можна було б очікувати, якщо тільки нові витки гіркої полеміки не звільняться від наполягань на тому, що лише один погляд, на відміну від усіх інших, має виключне право на володіння істиною.

Незважаючи на суперечності – і, водночас, з огляду на них – досягнуто згоди щодо численних фактів. Насаджена Третім рейхом система концентраційних таборів, гетто, ескадронів смерті та знищувальних центрів забрала понад дванадцять мільйонів беззахисних людських життів. Із них від п'яти до шести мільйонів становили євреї – з них понад один мільйон діти віком до десяти років, – і варто нагадати, що євреї були єдиною групою, яка відкрито прирікалася нацистами на винищення. Хоч і не кожна нацистська жертва була єврейської національності, намір нацистів полягав у звільненні Європи, якщо не всього світу,

від євреїв. Далеко зайшов Гітлер на шляху до цієї мети. Дві третини євреїв у передвоєнній Європі і Радянському Союзі – і близько однієї третини євреїв в усьому світі – загинули на час закінчення Другої світової війни.

Це найвідоміші і найширше визнані крихітки інформації стосовно Голокосту, але вставлено й інші дані. Переважна більшість єврейських жертв – вихідці зі Східної Європи, понад половина – з Польщі, де наміри нацистів щодо винищення вдалися їм на дев'яносто відсотків. Незважаючи на розбіжність в оцінках, навіть за мінімальними підрахунками, в одному лише Освенцімі (найбільшому знищувальному центрі, розташованому на території Польщі) понад один мільйон євреїв було убито газом. Доповнювати цю статистику можна до нескінченності. А які ж сили цьому всьому прислужилися?

У березні 1933 Генріх Гімлер, глава СС, заснував перший концтабір СС. Він був розташований в Дахау – місті на півдні Німеччини поблизу Мюнхена. Через шість років існувала вже мережа таких таборів: Заксенхаузен, Естервеген, Бухенвальд і Равенсбрюк (для жінок), а також Дахау і австрійський табір у Маутхаузені. Будучи складовою системи, що включала спалювання книжок, контролювання освіти й промисловості і втручання держави в усі сфери: від наукових досліджень і розвитку технологій до літератури та мистецтва, ці табори слугували для залякування й ув'язнення людей, яких держава хотіла позбутися – тимчасово чи назавжди, – але стосовно яких було важко вжити звичайних процедур кримінального права. Метою було примусити мовчати всіх незадоволених нацистським режимом. Тож багато хто з комуністів – і священиків, а також віруючих конфесії «свідки Єгови» був спроваджений до цих таборів разом з іншими небажаними особами.

У концтаборах СС у 1930–х роках у Німеччині, хоч їх і не можна порівняти з Освенцімом 1943 року, було ув'язнено також багато євреїв. Вони теж розглядалися як загроза – хоча й іншого гатунку. Виною всьому були расизм та антисемітизм, і – спричинені ними

вибухові хвилі все ще стрясають світ. Їхня сила почала зростати 30 січня 1933, коли Гітлер склав присягу канцлера президенту Веймарської республіки Паулю фон Гінденбургу.

Як свідчить творчість Брехта, Клее, Кандинського і рух «баухауз», веймарська Німеччина створювала сприятливі умови для мистецтва. Проте демократичним принципам було уготоване інше майбутнє. Вибори в листопаді 1932 року показали, що демократія в Німеччині зазнала утиску в умовах розбрату, спричиненого поразкою німців у Першій світовій війні. Одним із руйнівних чинників була економічна нестабільність, що виникла спочатку як наслідок повоєнної розрухи, вимог репарації і зростаючої інфляції, а пізніше до цього додалися світова депресія та масове безробіття. Другий чинник – це психологічне напруження, що охопило всю Німеччину і було викликане небажанням примиритися з поразкою внаслідок переваги військової потужності союзних військ супротивника й відчуттям, що програш заплямував німецьку гідність, а також поширенням у певних колах переконання, що німецькій могутності було завдано удару ізсередины. До того ж, побутувало недовір'я до республіканського уряду, особливо серед військового проводу, старовинних аристократичних родин і підприємницьких концернів – малих і великих – представники яких здебільшого вважали, що Веймарську республіку було нав'язано німцям іззовні і що їй навряд чи вдасться досягти бажаної стабільності.

За такої складної ситуації націонал-соціалісти (нацисти) дістали 6 листопада 1932 року близько третини голосів – менше, ніж раніше, але все ж таки більше, ніж спромоглася зібрати будь-яка інша партія. Націоналістичні угруповання правого спрямування, хоч і нетвердою ходою, але п'ялися до влади, і врешті-решт на її верхівці опинився Гітлер. Вибори, які відбулися 5 березня 1933 і яким передував підпал рейхстагу (27 лютого), у якому Гітлер примудрився звинуватити своїх політичних опонентів, не принесли йому цілковитої більшості, однак його влади виявилось достатньо, аби домогтися затвердження так

званого Акта про надання надзвичайних повноважень від 23 березня 1933. Відтоді слово Гітлера набуло сили закону. В умовах його диктатури на час 14 липня 1933 нацисти залишилися єдиною легальною політичною партією в Німеччині.

Упродовж тридцятих років засудження на адресу нацизму прозвучало лише з лав відносно незначної меншості. Приміром, хоч «Сповідальна [Confessing] церква» і висловила осуд у своїй Барменській декларації (травень 1934), як зробили це і її окремі проводирі, такі як Дітріх Бонгоффер, Карл Барт, Мартин Німьоллер і Генріх Грюбер, більшість протестантських пасторів і світських діячів схвалювали, а в багатьох випадках і з ентузіазмом підтримували панування нацистської держави над церквою. Що ж до католицької церкви, то такі її особистості, як Бернард Ліхтенберг і кардинал Клеменс фон Гален, зайняли чітку позицію; обидва вони відіграли провідну роль у припиненні «програми ейтаназії» (1939–1941), хоч і після того, як за цією програмою було знищено тисячі німців із розумовими чи психічними вадами, яких нацистські генетики визнали *lebensunwertes Leben* («життя, не варте життя»). Однак успішні переговори Гітлера щодо конкордату з Ватиканом (липень 1933) сприймалися як узаконення його правління, через що католицький опір утримувався в таємниці. Водночас ні конкордат, ні протестна енцикліка Папи Пія XI «*Mit brennender Sorge*» [«Із глибоким занепокоєнням»] (1937) не запобігли втручання нацистів у католицькі справи. Між іншим, окрім послання «*Mit brennender Sorge*», яке розлютило нацистів своїм засудженням їхнього «ідолопоклонницького культу народу – *Volk* – і раси», Пій XI віддав розпорядження підготувати енцикліку із засудженням расизму, антисемітизму й переслідування євреїв у Німеччині. Проект було завершено згідно з розпорядженням, але з переданням його Пію XI умисно зволікали, і Папа помер у лютому 1939, так і не мавши можливості його схвалити. Коли його наступник Пій XII прочитав цей документ, то відхилив його. Як свідчить цей епізод, навіть, якщо й справді виникав спротив щодо Гітлера в лавах християнства,

навряд чи визначальним його мотивом була турбота про становище євреїв.

Тим часом наріжним каменем нацистської платформи була расова чистота. Ставилося за мету – у світлі принципів соціал-дарвінізму, природного добору й виживання найпристосованішого – звільнити простір для так званої нордично-арійської раси, передусім уособленої в німецькому народі, щоб вона мала змогу досягти належного їй по праву панування на землі. Із цієї програми робилися далекосяжні висновки. Приміром, на переконання Гітлера і за нацистською теорією, існують й інші расові штами, кожний зі своїм ступенем неповноцінності, але все одно всі вони нижчі від арійської раси. Проте саме їхнє існування спричинилося до конфліктної ситуації, яка ставала на заваді арійської зверхності й вимагала боротьби («Mein Kampf») задля їхнього підкорення.

Євреїв було виокремлено як найнебезпечнішу загрозу, що дозволило Гітлеру схарактеризувати їх як розпалювачів Другої світової війни. Німецька пропаганда змальовувала євреїв як паразитів, шкідників, хижих звірів – одне слово, як недолюдів. За іншими версіями, поставали образи раси, представники якої облудно маскували свою неповноцінність, вдаючись до підступних хитрощів, які їм настільки вдалися, що спричинилися до розвалу політичного й економічного життя Німеччини, отже, ця раса насправді несе відповідальність за поразку німців попереднього покоління. Хоч окремі німці й не могли повірити в те, що такі характеристики відповідають усім євреям («Хіба не буває винятків?»), загальний ефект полягав у розпалюванні антисемітизму, що призвів до «остаточного розв'язання».

Те, що такі погляди можуть існувати й пожинати свою бурю, не повинно вже викликати наївного здивування, оскільки расизм і антисемітизм і далі замулюють людський досвід. Але, все ж таки, виникає запитання: чому нацисти виокремили євреїв? Зрештою, відповідей може бути безліч, проте напрошується таке просте пояснення: євреї були іншими і були під рукою. Попри

значну асиміляцію євреїв у німецькому суспільстві, вони залишалися розпізнаваною й доволі піддатливою меншістю; отже, вони могли виступити в ролі жертви для забезпечення простих пояснень, яких потребує розум у складних випадках. Однак це припущення саме по собі є надто простим; німецька бюрократія ніколи не отримувала цілковитого задоволення у визначенні, ким або чим може бути єврей, хоч це й було необхідною умовою виконання нацистських планів. Утім, якщо навіть євреї і не були загалом ні розпізнаваними, ні доступними, процес вистежування їх спочатку в Німеччині, а потім по всій Європі ніколи не пом'якшувався, поки зовнішня сила не поклала йому край. Що може підтримувати таке заповзяття?

Добре відомо, що бюрократії є самодостатніми, і не буде перебільшенням стверджувати, що Голокост становив продукт бюрократії. З успіхом пропагувати расову ненависть, ідентифікувати й клеймувати мільйони людей, силоміць виганяти з домівок і депортувати їх, конфісковувати їхнє майно на користь держави і кінець-кінцем винищувати їх, і сліду не залишаючи від їхніх останків, – такі дії не можна кваліфікувати як випадкові акти насильства й хуліганства. За всім цим обов'язково має стояти організація. Хоч би якою децентралізованою вона була, неодмінно має існувати мережа управ зі своїм персоналом, яка б охоплювала кожну частку суспільства. Нацисти створили таку організацію.

Більше того, цей руйнівний процес під орудою нацистів повинен був носити поступовий характер. Потрібен був час, аби викінчити «перелік», особливо коли необхідно вести війну на декількох фронтах одночасно. Деякі дії вимагають чіткої послідовності кроків. Масові вбивства із застосуванням газових камер і крематоріїв стоять у кінці цього переліку, але до них вдавалися дедалі рішучіше, коли настав їхній час. Гітлер і його найближчі поплічники, можливо, від початку передбачали фізичне знищення євреїв. Проте, навіть якщо це так, детального генерального плану, який би заздалегідь визначав час для

кожного кроку і забезпечував його контроль, не було. Шалений наступ на євреїв мав свою логіку й послідовність, але поступове усвідомлення цієї логіки й послідовності приходило лише з часом, у міру розгортання подій – удар за ударом. Особливо для рядових виконавців, які, розробляючи та втілюючи в життя конкретні заходи, що привели до Освенціма, зазнавали від цієї рутини – хто більш, а хто менш природним шляхом – поступових змін: крок за кроком, день у день і місяць за місяцем, як це стається з людьми, що виконують свою роботу.

Однак навіщо виконувати цю роботу? Страх покарання, давня німецька традиція покірності властям, нездатність побачити можливі альтернативи, переконання, що успішність воєнних зусиль таки справді залежить від запобігання передбачуваним таємній змові євреїв і комуністів – усі ці причини відіграли свою роль. Проте є й інша причина, без урахування якої взагалі не можна скласти правильної оцінки: традиція ненависті до євреїв, що в Німеччині була досить тривкою, аби сформувані у багатьох німців уявлення, що вони роблять послугу людству, усуваючи небажану й непотрібну народність. І не важить, наскільки «зрозумілими» – внаслідок безпринципності чи невігластва – можна вважати аргументи, вдаючись до яких, намагаються дати розумне пояснення для політики невтручання у ставлення нацистів до євреїв, як і не має значення, скільки разів ми переконувалися в тому, що набагато простіше судити з погляду перспективи, ніж вчиняти мудро й відважно на поточний момент – все одно, факти свідчать. Окрім того, що єврейські біженці були майже скрізь небажаними особами, Гітлер міг би також втішатися тим, що пряма протидія його політиці щодо євреїв – на будь-якому етапі – була радше винятком, який підтверджував правило, що гласить: більшість неєврейського населення на всіх теренах залишалася пасивною і байдужою, якщо не потай прихильною до заміру нацистів знищити європейське єврейство.

Пояснення тому, як таке ставлення підштовхувало німецькі уми та єврейські тіла до крематоріїв, потрібно шукати в історії, що

відбувалася задовго до ХХ століття. Ця історія висуває на передній план передусім релігію. Християнство вийшло з лона юдаїзму. Крім того, оскільки релігії переймаються граничними моментами життя і, з огляду на це, значною мірою насичені емоціями, існування напруження поміж ними не викликає подиву. Якщо ж до цього додаються ще й взаємини між двома вірами, одна з яких відпаростилася від іншої, – але у такий спосіб, що вони не можуть цілковито ні увібрати, ні відкинути одна одну як територіально, так і духовно – виникає й зростає нестабільність.

Єврейська верхівка не вітала ранніх християн із відкритими обіймами. Ворожість поміж євреями й християнами, що сягає своїм корінням у досвід тих часів, продовжувала певною мірою забарвлювати їхні взаємини і значно пізніше, – коли християнство позбулося свого статусу ворогуючої єврейської секти і навіть після того, як воно досягло культурного панування на Заході. Так само, хоч навіть і наголошує християнський Новий Заповіт на любові до свого ближнього, він також містить елементи, що сприяють формуванню «доктрини зневаги». Ця доктрина глузливо змальовує юдаїзм часів Ісуса як щось звиродніле. Більше того, вона стверджує, що євреї несуть колективну відповідальність за вбивство Ісуса, а отже, й за відкидання Бога шляхом боговбивства. І далі, вона висуває твердження, що розсіяння євреїв із території Ізраїлю після юдейсько-римської війни (66–70 рр. н.е.), – а, можливо, й всі їхні подальші біди – то Божа кара за розіпнення Ісуса на хресті.

За умови існування такого ставлення недовго й до покарання, про що й свідчить довготривала історія переслідувань, інквізиції, хрестових походів і погромів, освячених релігією. Євреям не потрібно було щось *робити*, аби викликати відразу. Достатньо було просто *бути*, хоча в уяві іновірців могли з легкістю виникати конкретніші приводи для дискримінації та насильства. Отже, наче приречені долею бути разом, єврейська діаспора й поширення християнства не відставали одне від одного, а сама Свята земля залишилася домом для них обох, а отже, у певному розумінні – для жодного. Коли Євангеліє від Матвія наводить

слова Ісуса «Я не мир принести прийшов, а меча» (Матвія 10:34), її автор висловив більше, ніж йому було відомо. Напружені стосунки між євреями та християнами виснажували їх упродовж п'ятнадцяти століть; періоди мирного співіснування переривалися примусовими наверненнями у християнство і запровадженням політики ізоляції та вигнань.

Протестантська Реформація XVI століття внесла великі зміни, але ставлення християн до євреїв суттєво не змінилося. Якщо, приміром, обвинувальні виступи Мартина Лютера з багатьох питань були героїчними й справедливими, то його позицію в одному з його творів, озаглавленому ним «Євреї та їхня лжа» (1543) такою не назвеш. Проголошена ним теза про те, що опріч самого диявола, християнин «не має ворога, нестерпнішого, зліснішого й лютішого за істинного єврея», навряд чи становить взірць християнської любові. На додаток, Лютер кидає думку, яка повсякчас спокушає християнський розум, а саме: той факт, що на євреїв звалюються нещастя, вочевидь підтверджує виняткову істинність християнської віри. Якщо якийсь народ не визнає месію Бога, до того ж – свого одномлєнця, нічого доброго із цього не вийде. Щонайменше – робиться із цього висновок – підуть слідом осуд і покарання.

Чотири з половиною століття по тому, здається, запанувала освіченість. Тріумф християнства справедливо визнано недостатнім. Влаштовуються діалоги з представниками іншої віри. Виправляються молитовники, релігійні ухвали, коментарі до Біблії, проповіді з метою поліпшити християнський образ єврейства. Проте ціна за ці кроки виявилася величезною. Нацисти використовували релігійні оповіді, з антиєврейськими повчаннями Лютера зокрема, щоб дістати прецеденти для багатьох своїх заходів, у тому числі знищувальних, що їх вони застосовували проти євреїв. Якщо ж не вдавалося відшукати в цих джерелах правдоподібної вказівки щодо *вимищення*, не велика важниця – знаходилися інші. Вони могли навіть з успіхом доповнювати релігійні прецеденти, що таки підписували вирок євреям. Згадаймо, приміром, антиєврейський расизм.

Християнський антисемітизм і антиєврейський расизм тісно пов'язані між собою, але не є тотожними. Антиєврейський расизм почав проявлятися в Німеччині в XIX столітті. І що ж його живило? До найвирішальніших чинників належали: філософські та політичні теорії, які стверджували, що культурний розвиток і соціальна поведінка – добра чи погана – продукти фізичних ознак (тобто «крові»); широко розповсюджене прагнення досягти національної єдності – стати «народом» – розпалюване політичними силами, які обстоювали тезу про те, що було б соціально небажаним, якщо не біологічно неможливим, якби євреї були істинними німцями; і підозра, що нерегульовані економічні зміни – від періодичних депресій до промислового прогресу, що не узгоджувався зі старими методами підприємництва, і до урбанізації, що підривала традиційні цінності, – зумовлювалися єврейським лібералізмом і єврейським капіталом.

Цей перелік можна було б наводити й далі, але зрозуміло, що позарелігійні чинники об'єднувалися в теорії та методики задля обґрунтування курсу Гітлера. Справді, їх одних вистачило б, аби проторувати шлях масовим убивствам до тієї міри, якої б християнський антисемітизм навряд чи спромігся сягнути самотужки. І все ж таки їхній вплив у Німеччині був невіддільним від релігійного чинника. Коли дві течії об'єдналися, необхідна позиція була наготові. Бракувало дециці: трохи більше витонченості в засобах пропаганди, побільше хаосу на політико-економічній арені й відповідного ґатунку керівництво для мобілізування сили волі, та вправності бюрократії. На момент 1933 року цих «дрібниць» уже не бракувало. Як на перший погляд несхожі сили спільно утворили підґрунтя для знищення європейських євреїв.

Коли нацисти зміцнили свої позиції й почали нарощувати воєнну потужність, почала проявлятися й їхня політика щодо євреїв. Вона включала: обмеження громадянських свобод і професійних можливостей для євреїв; бойкотування єврейських підприємств; доведення до зубожіння шляхом конфіскації

майна; негайна висилка євреїв-іноземців; підбурювання громадських настроїв супроти євреїв із метою створення клімату, настільки нестерпного, щоб еміграція видавалася єдиним можливим виходом. Не забарились і безчинства та насильства проти євреїв, як під час *Kristallnacht* [“кришталевої ночі”] 9–10 листопада 1938, коли підпалювалися синагоги, розграбовувалися єврейські крамниці, а тисячі німецьких і австрійських євреїв були заарештовані й вислані до концтаборів.

Якщо *Kristallnacht* була блискавичним антиєврейським заходом у довоєнній нацистській Німеччині, то нищення, заподіяні законодавчим ухваленням і бюрократичним впровадженням волі нацистів, хоч і повільніші та менш видовищні, відзначалися більшою руйнівною силою тривалої дії. «Нюрнберзькі закони», одностайно ухвалені рейхстагом 15 вересня 1935, – яскравий тому приклад. Вони містили два основних положення. Перше положення – «Закон про громадянство рейху» – встановлювало, що німецьке громадянство можуть мати лише особи «німецької або спорідненої крові». Отже, євреї могли бути лише підданими. Більше того, навіть кров не була достатньою умовою набуття громадянства. Держава підкріпляла надання нею громадянства свідоцтвом. Отримання й збереження громадянства, у такому разі, залежало не так від невід’ємного права, як від санкціонованої поведінки. Друге положення – «Закон про захист німецької крові й гідності» – забороняв одруження й статеві стосунки між євреєм чи єврейкою та особою «німецької або спорідненої крові». Крім того, поза законом було оголошено і влаштування на роботу за наймом німецьких жінок до 45 років до єврейських господарств і підняття євреями імперського прапора.

Такі декрети здавали євреїв на милість німецької держави, але, звісно, ці заходи не могли бути належним чином вжиті без чіткого визначення поняття єврейської національності. За основним критерієм, єврейська національність визнавалася за тим, хто мав принаймні трьох чистокровних єврейських предків у дідівському поколінні. Крім того, до осіб єврейської

національності зараховували також тих, хто мав двох чистокровних єврейських предків у дідівському поколінні і до того ж одну з таких ознак: належність до єврейської релігійної громади на момент 15 вересня 1935 або приєднання до неї після цієї дати; одруження з особою єврейської національності на зазначену дату або після неї; народження від шлюбу, укладеного після 15 вересня 1935, в якому принаймні один із членів подружжя був чистокровним або на три чверті євреєм; народження після 31 липня 1936 як незаконнонародженого нащадка від позашлюбних стосунків, у яких один із партнерів був чистокровним або на три чверті євреєм. Як трактувати тих євреїв, що мали меншу частку єврейської крові, залишалося проблемою і потребувало подальшої класифікації й визначення. Достатньо сказати, що ці німецькі *Mischlinge* [метиси] зазнали дискримінації як неарійці, але здебільшого вони unikнули смерті в газових камерах.

Додамо дві важливі зауваги. Констатація єврейської національності для багатьох людей була радше питанням долі, ніж вибору; цій справі відносно мало чим можна було зарадити. (Особа мала можливість вибрати єврейську національність, але якщо хтось відповідав визначенню єврейської національності, цей факт був необоротним.) Крім того, хоча кардинальним було питання крові, вирішальну роль у визначенні природи чиеїсь крові відігравав релігійний критерій. Встановлення, чи були чийсь бабусі й дідусі єврейської крові, здійснювалося на підставі документів про їхню (або їхніх предків) релігійну належність. Надаючи реєстраційні записи про народження й хрещення, християнські церкви в Німеччині полегшували для нацистів виконання ідентифікувальних процедур і в такий спосіб від самого початку виявилися вплутаними у знищувальний процес. Хоч і не підозрюючи в 1935 році про «остаточне розв'язання», церкви, однак, стали причетними до цього питання.

Літо 1939: влада Гітлера сягнула своєї найвищої точки. Його акція, що мала на меті зробити всю контрольовану Німеччиною територію *Judenrein* (чистою від євреїв), була саме в розпалі. Завжди насторожі щодо світової думки, Гітлер не виявляв жодної

реакції на поради на його адресу відмовитися від своєї, антиєврейської політики. Такий само вигляд мала справа і з його планами здобути для Німеччини *Lebensraum* (життєвий простір). Услід за анексією Австрії в березні 1938 відбулася Мюнхенська конференція (29–30 вересня), за результатами якої Гітлер отримав частину Чехословаччини в обмін на ухвали Невілла Чемберлена про «мир на поточний момент». Пакт від 23 серпня 1939 про ненапад тимчасово нейтралізував Радянський Союз. Було підготовлено ґрунт для вторгнення в Польщу 1 вересня 1939.

Історики сперечаються щодо поворотних моментів упродовж війни. Так чи інакше, не буде помилкою відзначити, що за єдиним помітним винятком невдалої спроби німців підкорити Англію за допомогою авіації, німецька воєнна машина рухалася наміченим курсом, допоки не сталися кардинальні зміни в Ель–Аламейні та Сталінграді в листопаді 1942. Витравлювання європейських євреїв також просувалося вперед, хоч і не досить швидко. Справді, протягом року після початку війни нацистські плани все ще передбачали вимушену еміграцію. Проте не виявилось задовільних шляхів для вивезення євреїв з контрольованої Німеччиною території. Один крок було вичерпано, наступний був, як завжди, радикальнішим: євреї підлягали ліквідації.

Освенцім перетворився на концтабір за наказом Гімmlера від 27 квітня 1940. Влітку 1941 його було розширено й видозмінено. Упродовж наступного року Освенцім – поряд із п'ятьма іншими населеними пунктами Польщі: Хелмно, Белжецем, Собібуром, Треблінкою та Майданеком – став викінченим *Vernichtungslager* (табір масового знищення). У Хелмно застосовувалися газові вагони. У Майданеку вдавалися і до вогнепальної зброї, тоді як у Белжеці, Собібурі та Треблінці в газові камери пускався чадний газ. В Освенцімі було «вдосконалено» метод умертвіння за допомогою газу ціаніду водню, який надходив у формі позбавленого запаху пестициду «циклон Б». Потужність Освенціма зросла ще більше в 1943, коли з'явилися нові крематорії. Проте своїх максимальних показників

ця найбільша фабрика смерті досягла аж влітку 1944 – на той час німці вже не перший день як почали програвати Другу світову війну, – коли страчувалося по десять тисяч жертв протягом дня.

Вибіркове масове вбивство потребує часу. Однак висновок полягає не в тому, що нацисти мали для цього час. У міру того як розроблялися плани стосовно євреїв, відповідальні функціонери наполегливо й методично працювали задля їхнього втілення. І як тільки в грудні 1941 було запущено перший знищувальний центр – Хелмно – Адольф Ейхман зі своїми підлеглими виконував завдання щодо знищення з такою швидкістю, яку дозволяли технологія та обставини. Спірним є питання щодо того, в чому були нацисти більше зацікавлені, тобто, що саме становило для них найвищий пріоритет: забезпечення собі виграшу території та ресурсів у союзних військ противника чи знищення євреїв. Безумовно, ідея щодо другого виникла не в останній момент і воєнні цілі нацистів завжди були невіддільними від їхньої кампанії супроти євреїв. Підневільна праця євреїв хоч і забезпечувала внесок у воєнну індустрію, але водночас вимагала відволікання від військової потуги супроти союзних військ противника певної частини транспорту, матеріалів і людських сил, які замість використання у воєнних цілях спрямовувалися проти євреїв.

Розрахунок часу та пов'язаність подій іронією долі перебували наче у змові. Навіть коли східний фронт німців зазнав цілковитої поразки – оскільки, як відомо, їх звідусіль витіснили – їхні зусилля щодо знищення євреїв виявилися найуспішнішими. Коли Гімmlер віддав наказ про завершення систематичного умиротворення в Освенцімі наприкінці 1944 року, зумовлено це було не лише близькістю радянських танків. Він міг би мотивувати це тим, що з усіх практичних міркувань «остаточне розв'язання» було відповіддю на єврейське питання.

Вигнання й винищення. Якщо перехід від однієї політики до іншої був поступовим, то що можна сказати про виконання самого «розв'язання», тобто – винищення? Згадаймо, що діялося

20 січня 1942 на конференції чільних посадовців Третього рейху, яка відбулася у передмісті Берліна Ванзее. Ця конференція, – а головував на ній Райнгард Гейдріх, який наказав підготувати «остаточне розв'язання єврейського питання в німецькій сфері впливу в Європі» – узаконила низку заходів, більшість із яких уже була введена у практику. Висновок цього збіговища був такий: європейські євреї мають бути евакуйовані до центрів в окупованій Східній Європі, головним чином у Польщі. Там із числа працездатних євреїв утворюватимуться трудові загани. До тих, хто виживе, – і, як можна здогадатися, до осіб, яких було визнано непридатними, – «вживатимуться відповідні заходи» – тогочасний евфемізм для слова «вбиватимуться». Невдовзі почалася масова депортація, і потяги та інший транспорт покотилися всією Європою. Шляхи їхні сходилися в Польщі, де нацисти діяли згідно з давнім переконанням Гітлера: хорошим єврей може бути лише тоді, коли він мертвий.

Не менш показові й два інших прологи до таборів смерті, які обидва передували Ванзейській конференції. Одна зі стратегій, яка розглядалася на той час, коли нацисти тільки–но домоглися контролю над Польщею та іншими територіями з численним єврейським населенням, полягала у звільненні всіх цих теренів від євреїв шляхом ізоляції їх у гетто. Найбільші такі гетто були у Варшаві; в якийсь час там нараховувалося півмільйона євреїв. Людей силоміць виселяли зі своїх домівок, зганяли до купи, піддавали тортурам, морили голодом, прирікали на хвороби, вбивали у той чи інший спосіб – страждання в гетто мало з чим можна порівняти. Хоча жителів гетто примушували працювати на нацистів, самі по собі гетто становили лише тимчасові формування – спочатку як проміжні станції для здійснення депортацій. Пізніше, особливо навесні 1942 року, гетто стали відправними пунктами для таких депортацій до створених незадовго перед тим знищувальних центрів.

Більшість євреїв, що потрапили до гетто, у тому числі члени *Judenrate* [юденрати] (ради єврейського проводу, утворені на вимогу нацистів із метою сприяння політиці нацистів щодо

євреїв), не мали іншого вибору, як підкорятися нацистам; вони сподівалися, що відсутність провокацій послабить терор або принаймні збільшить шанси до виживання. Випадки досягнення як першого, так і другого результату були однаковою мірою нечастими. А проте, багато хто з євреїв, що перебували в гетто, самовіддано присвячували себе підтриманню в цих жалюгідних умовах освіти, культури та єврейської традиції. Знаходилися й такі, хто чинив відчайдушний опір, найзначніший протест було виявлено під час повстання у варшавському гетто у квітні 1943 року.

Усе ще точаться суперечки щодо масштабів, дієвості та вагомості єврейського опору у Варшаві та деінде, зокрема і в самих таборах смерті. Дехто наголошує на єврейській пасивності та довірливому оптимізмі, що є релігійне вмотивованими. Ті, що дотримуються подібних поглядів, змальовують євреїв як постійних співучасників, можливо, невірних, свого винищення. Їхні опоненти подають єврейський опір як різнобічний та повсюдний, беручи до уваги не лише акти прямого бунту – вражає взагалі, як вони могли траплятися за тих умов, у яких вони виникали, – але й рішучість євреїв день у день долати відчай.

Якщо істина й лежить десь посередині, як висловлюють припущення самі учасники подібних дискусій, очевидним є принаймні таке: героїчному, яким він був безумовно, і символічно важливому, яким він напевне залишається, силовому єврейському опорі – там, де він траплявся – бракувало масовості, ресурсів і, особливо, підтримки іззовні, для того, аби він перетворився на щось більше, ніж незначна перешкода на шляху нацистів до їхньої мети. До середини травня 1943 року варшавське гетто було зліквідовано; така сама доля чекала й на усі інші гетто Східної Європи.

Хоча гетто й спричинилися до загибелі в одній лише Польщі півмільйона євреїв, окрім тих, що були депортовані до знищувальних центрів, рішення про влаштування гетто для євреїв диктувалося не лише наміром винищити їх. Етап винищення почався тільки від часу формування *Einsatzgruppen* [айнзацгрупи].

Навесні 1941 року, коли готувалися плани вторгнення до Радянського Союзу, Гітлер прийняв рішення про формування мобільних знищувальних загонів спеціального призначення. Їхнім завданням було пересуватися услід за передовими німецькими військами, зганяти до купи євреїв і вбивати їх. Чотири такі більш-менш самостійні бригади супроводжували східний наступ 22 червня 1941. Кожна бригада нараховувала до тисячі чоловік; серед їхніх керівників були доктори наук, юристи та інші професіонали. Їхні дії регламентувалися чіткою процедурою. Як правило, зібравши групу євреїв, наряди обслуги примушували своїх жертв копати велику могилу для масового поховання. Вишикувані вздовж краю могили, євреї сповзали донизу, підкошені автоматною чергою. Принаймні 34 тисячі євреїв було розстріляно впродовж двох днів у Бабиному Яру поблизу Києва у вересні 1941 року. На східному фронті лише протягом того року загинуло у подібний спосіб близько одного мільйона євреїв.

Вторгнення і дії *Einsatzgruppen* тривали, а тим часом жереб було вже кинуте: Гітлер ініціював «остаточне розв'язання єврейського питання» в масштабі всього європейського континенту. Хоча до Ванзейської конференції залишалося ще близько шести місяців, плани набирали обертів. 31 липня 1941 року Герман Герінг віддав наказ Гейдріхові зробити все можливе, аби до розв'язання єврейської проблеми ніколи не було необхідності повертатися. І незабаром з'явилися табори; вони вже були доведені до готовності, коли транспортні засоби почали доставляти свої вантажі. Якщо раніше *Einsatzgruppen* забезпечували доставку убивць до їхніх жертв, тепер розпочався другий етап акції: жертви доставлялися до своїх убивць.

Словами достеменно не описати, як і розумом достоту не збагнути, що діялося в таборах смерті. Обшир і ступінь жорстокості, страждань і скорботи виходять за межі людського розуміння. І все ж ми спробуємо висвітлити це кількома рядками.

Жах, якого були сповнені табори смерті, супроводжував усі залізничні колії, що вели євреїв до смерті. У понабиваних ущертв вагонах поїзда відбували свою довготривалу подорож єврейські

вигнанці в таких нестерпних умовах, що багато хто з них не доживав до кінця поїздки. Тих, хто залишався в живих, розвозили від залізниці за місцем призначення. Далі процедура могла видозмінюватися залежно від табору. У окремих із них, наприклад, Треблінці, увесь транспорт скеровувався безпосередньо до газових камер. В Освенцімі, що був водночас і трудовим табором, і знищувальною установою, процедура була складнішою.

Чоловіків і жінок розділяли. Діти, як правило до чотирнадцяти років, залишалися при матерях. За відбором лікаря придатні до праці скеровувалися праворуч, а хворі та старі люди, каліки та жінки з дітьми – ліворуч. Сформована ліворуч група, гнана нацистськими охоронцями та працівниками-табірниками, вирушала до газових камер і крематоріїв Біркенау – знищувального відділення Освенціма. Живими їх більше ніколи не бачили.

Решта – тимчасово вцілілі – залишалися для роботи, будучи повсякчас залежними від подальших «вибракувань», що визначали їм шлях до газу та вогню. Те, що зрештою відбувалося, може бути схарактеризоване як рабський спосіб життя, досі не бачений у людській історії: люди працювали, в буквальному сенсі, стоячи однією ногою в могилі, не лише через хворобу чи немічність, а через те, що людей було більше, ніж у тому була потреба. Звичайно, дії нацистів були часом неефективними, в тому розумінні, що вони вбивали фахівців, яких можна було використати з максимальною вигодою. Однак саме у знищувальних центрах переважало уявлення про «рабів, ведених на смерть». Завжди знаходилися раби-заступники, готові виконувати майже будь-яку роботу; часто «розумне» рішення полягало в тому, щоб послати зношену зайвину на смерть, спричинену якщо не газом, то планомірним виснаженням задля отримання максимальних результатів у роботі за мінімальну ціну.

Потреба була головним чином у важкій фізичній праці: виконання гірничих робіт, будування доріг і виготовлення зброї, будівництво заводів І.Г. Фарбена або – найгірший варіант –

призначення до *Sonderkommando* [зондеркоманда] (загони особливого призначення, що були зобов'язані виносити трупи з газових камер, видобувати золото із зубів, спалювати тіла і прибирати рештки). Як і за будь-якої форми рабства, статус члена спільноти залежав від виконуваних функцій і спричиняв відповідне ставлення. Проте, принаймні для євреїв, будь-яка відстрочка від смерті була, по суті, лише тимчасовою.

Житлові й санітарні умови були жахливими. Побиття, страти через повішення й розстріли траплялися за найменшого приводу або й взагалі без жодного. Химерні медичні експерименти, здійснювані на людях як піддослідних кроликах, сексуальні наруги, хвороби, катування та постійний страх – безліч страждань: фізичних і духовних і безперервних. Окрім нечастих актів милосердя з боку сторонніх людей і співчуття, яке могли виявити – і часто виявляли – одне одному табірники, смерть була єдиним полегшенням.

Смерть ширилася бараками невблаганно. Під загрозою перебував кожен в'язень, а особливо євреї; і передусім ті, яким було визначено за обов'язок працювати якнайближче до газових камер і крематоріїв. Нацисти свідомо уникали єврейських свідків, їхній власний табірний персонал також присягався мовчати, а для приховування фактів убивства вдавався до евфемізмів. Коли німецькі армії відступали, зусилля німців рівною мірою (з погляду часу та енергії) були спрямовані як на переправлення в'язнів до таборів, розташованих далі на захід, так і на знищення фізичних ознак таборів, що їх вони полишали.

Більшість людей, що потрапляли до знищувальних центрів, ніколи звідти не поверталися. Однак були й уцілілі після Голокосту – тисячі таких – факт дивовижний, але все ж таки пояснений. Нацистську фабрику смерті було запущено зі знанням справи. Однак її завдання було колосальним надзвичайно складним, і, крім того, виконувалося воно за обставин нерідко, певною мірою, хаотичних. Проте, що стосується окремої людини, шанси її на виживання були здебільшого такі:

справа *випадку*. Звичайно, окремих людей підтримували вцілілі члени родини, друзі – давні й по табору, чужі люди тієї ж національності; вияви милосердя бували часом навіть з боку місцевих поляків або німецьких службовців. Окремим євреям – із числа тих, яких переховували у себе фермери, селяни, а іноді й міські жителі – взагалі пощастило уникнути гетто й таборів. Виживання часто залежало від особистої винахідливості; були й інші чинники: вижити, щоб пам'ятати про мертвих або, щоб не покидати живих. Утім, не так важливо було, яких зусиль докладала людина, як надіялася й вірила або яку силу волі вона мала, вирішальні чинники виживання здебільшого були невіддільні чиємусь особистому контролю: у випадку депортації людини або коли йшлося про те, чи буде визнано її здоровою; чи вдасться їй отримати призначення на роботу, яке б потребувало від неї менших зусиль або дозволило б сподіватися на краще харчування; чи пощастить їй уникнути карального свавілля охорони або примх відбору; чи може вона розраховувати на чийсь допomoгу.

Наприкінці 1944 року знищувальні центри переважно позакривали. Європейське єврейство, те, що існувало до нацистської епохи, було, фактично, знищено. В Освенцімі ще залишалися в'язні, але і цей табір було евакуйовано 17–18 січня 1945 року. Із самогубством Гітлера, яке сталося 30 квітня, і капітуляцією Німеччини, що відбулася услід за ним – 7 травня, завершився певний розділ історії. Однак це був аж ніяк не кінець. Навіть якщо Європа і не стала могилою для кожного єврея, який раніше жив там, більшість тих, хто вижив, була переконана, що віднині їй не можна вважати своїм домом. Відновилися масові виїзди, причому часто – до Палестини. Лише після нових тягот і кровопролиття досяг Ізраїль у 1948 році своєї незалежності. Тим часом інші народи шукали шляхів до відродження, і серед них – німці, які зрозуміли, що їхня країна зазнала втрат внаслідок того, що Гітлер постановив собі, що Німеччина має конче виграти війну або загинути. Підводячись із руїн, німці дивилися на злет падіння Третього рейху, – визнаючи або заперечуючи,

намагаючись зберегти в пам'яті або якнайскоріше забути – так само як і британці, французи, італійці й американці.

Спадок Голокосту неминущий. Він тягнеться від засудження воєнних злочинців у Нюрнберзі в 1945–1946 до суду над Ейхманом в Єрусалимі в 1961 році і до безперервної низки дилем Близького Сходу, що сягають своїм корінням у землю Освенціма. Цей спадок рясніє запитаннями, що виходять за обрис цього прологу, присвяченого Голокосту та його осмисленню – релігійному та філософському – стосовно людства й Бога. Голоси, що порушують ці питання на наступних сторінках, належать, переважно, євреям. Серед них багато очевидців. Їхні слова надають плоті й крові, олюднують (зведемо до заданого масштабу) – ту незбагненну цифру – шість мільйонів, що так часто стоїть за питанням «Хто?». В іншому сенсі, висловлювання, що належать тим, хто не був «там», також належать потерпілим. Кожен, хто живе після Освенціма, є постраждалим від Голокосту. Щоб дізнатися, яким чином, треба прочитати цю книжку.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Bauer, Yeguda. *A History of the Holocaust*. New York. Franklin Watts, 1982.

Dawidowicz, Lucy S. *The War against the Jews, 1933–1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975.

Gilbert, Martin. *The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1985.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews*. 3 vols., rev. ed. New York: Holmes & Meier, 1985.

Kren, George, and Leon Rappoport. *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior*. New York: Holmes & Meier, 1980.

Littell, Franklin H. *The Crucifixion of the Jews*. New York: Harper and Row, 1975.

Marrus, Michael R. *The Holocaust in History*. Hanover, N.Y.: University Press of New England, 1987.

Mayer, Arno J. *Why Did the Heavens Not Darken? The «Final Solution» in History*. New York: Pantheon Books, 1989.

Oliner, Samuel P., and Pearl M. Oliner. *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*. New York: The Free Press, 1988.

Rubenstein, Richard L, and John K. Roth. *Approaches to Auschwitz: The Holocaust and Its Legacy*. Atlanta: John Knox Press, 1987.

Wyman, David S. *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941–1945*. New York: Pantheon Books, 1984.